

José Luis Ramírez Sádaba (pp. 99-114) crê que os testemunhos epigráficos do território de Moura — pela sua grande semelhança na antroponímia e na estrutura textual com os de Arucci — constituem prova perfeita de que esse é o *ager* ocidental de Arucci e, por tal motivo, «en ausencia de datos más explícitos», é o Anas a «fronteira entre Lusitania e Baetica, tal como a descrevem as fontes literárias» (p. 111).

Há, nas p. 115-145, a reflexão de Juan Aurelio Pérez Macías sobre a epígrafe *HEp* 3, 1993, 198, de Aroche, que refere um procurator, liberto de Nerva, o que o leva a interrogar-se se poderá ter existido uma metalla Aruccitana. Não houve, garantiu, porque a inscrição não é autêntica!

Discreteiam Catarina Gaspar e Helena Gimeno sobre a epigrafia do território bético em Portugal, isto é, os monumentos identificados no actual concelho de Serpa (pp. 147-177).

Manuela Alves-Dias (pp. 179-192) aproveita duas epígrafes, a de *Asinia Priscilla*, e a de *Fabia Prisca Serpensis*, em que ambas as defuntas são classificadas como *cives romanae*, para tecer considerações a esse propósito, concluindo que essa expressão denuncia estarmos perante epígrafes tardias, numa época em que as pessoas necessitavam de afirmar a sua posição jurídica e social,

servindo-se de palavras e abreviaturas latinas antigas mas com novo sentido (p. 179).

Na sequência da investigação em que se tem empenhado, Luis Ángel Hidalgo Martín apresenta (pp. 193-212) novidades e perspectivas no quadro do estudo da epigrafia funerária emeritense, antecipando, de certo modo, o livro *Nueva Epigrafía Funeraria de Augusta Emerita*, publicado com data de 2019 e distribuído no final de Maio de 2020.

Finalmente, Ricardo Balbín-Bueno estuda os monumentos epigráficos romanos dos concelhos de Serpa e Moura que foram alvo de reutilização (pp. 213-239). No fundo, um bom pretexto para analisar essa documentação, sabido como é quase normal terem-se, por exemplo, aproveitado cupas para pesos de lagar.

Esta singela panorâmica do seu conteúdo dá ideia imediata do interesse que o volume pode vir a despertar entre historiadores e epigrafistas. Desde logo, a questão primeira: o rio Guadiana como limite entre as duas províncias. Há, depois, aqui e além, aspectos que, do ponto de vista epigráfico, poderão incitar a mais aturada reflexão, sempre com a intenção de melhor se compreender o legado dos nossos maiores e o que era, de facto, a sua mundividência social e familiar nessa zona de fronteira.

José d'Encarnação

VÍCTOR REVILLA CALVO, ANTONIO AGUILERA MARTÍN, LLUÍS PONS PUJOL, MANEL GARCÍA SÁNCHEZ (eds.), *Ex Baetica Romam. Homenaje a José Remesal Rodríguez*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, 2020, 1501 pp. ISBN: 978-84-9168-410-7.

El citat volum ha estat creat i publicat en homenatge al professor José Remesal Rodríguez amb motiu de la seva jubilació com a catedràtic d'història antiga de la Universitat de Barcelona. Editen el llibre els seus col·laboradors més propers i alhora membres del grup CEIPAC, fundat pel mateix homenatjat

ara ja fa més de tres dècades. Grup investigador que fou originat per a estudiar les relacions econòmiques i socials establertes entre les diverses províncies que conformaven l'Imperi Romà. El seu gran projecte són les excavacions al Mont Testaccio de Roma, a partir de les quals s'ha pogut aportar nova

informació al camp de la epigrafia amfòrica. Paralelament, també es va iniciar el desenvolupament d'una completa base de dades, formada actualment per més de 50.000 entrades de segells amfòrics.

És en aquest marc que es presenta la obra *Ex Baetica Romam*, en honor a una destacada carrera acadèmica. Hi han participat prop d'una setantena d'autors, tots ells companys o deixebles del professor Remesal, els quals han volgut aportar i dedicar una mostra de la recerca que desenvolupen. La diversitat de temes i contextos abordats és evident només observant els títols de cada capítol, a més de trobar-hi fins a set idiomes diferents. Especialistes no únicament de disciplines diverses, sinó també que treballen en llocs summament allunyats del globus: trobem aquí tant una important representació nacional, d'universitats de tot el país, com també investigadors europeus, fins i tot d'altres continents, com els procedents de Tunísia i el Brasil. En conjunt, una mostra més de la interdisciplinarietat d'àmbits que el mateix Remesal ha procurat mantenir al llarg de la seva carrera i que queda reflectit en el seu llibre homenatge.

A causa de la gran varietat de temes, aquests es presenten dividits per àrees d'interès. En primer lloc, trobem un apartat on s'han agrupat els treballs dedicats a les cultures i estats del Pròxim Orient antic, seguidament d'un altre on hi ha inclosos aquells que giren al voltant de l'antiga Grècia. El gruix dels articles formen part del context romà, però dins d'aquest, les temàtiques són tan diferents entre si, que era obligat una organització diferenciada també en blocs. Començant per la història i institucions polítiques romanes, societat i religió, passant per l'economia romana i la interdependència provincial durant la República i l'Imperi, així com un apartat exclusiu per a estudis d'epigrafia, i un següent per a aquells dedicats a l'antiguitat tardana. Tanca el volum un darrer

bloc d'articles centrats en la historiografia, la metodologia i el patrimoni.

Tot i l'ampli ventall d'estudis que hi ha exposats, en cadascun trobem visiblement present i per damunt de tot un rigor acadèmic i científic. Característica que es manté inalterable al llarg de l'obra i que probablement exemplifiqui millor que res el mateix mètode de treball del professor Remesal. Com ja he mencionat, al estar intrínsecament lligada a la seva carrera, no podia faltar un bloc dedicat exclusivament a l'epigrafia. Tot i que en molts altres articles també sovint s'aborda aquesta temàtica, encara que sigui de manera més o menys directa, comentarem, doncs, aquest bloc d'estudis epigràfics que seria aquí el nostre focus d'interès.

En el primer de tots ells, Javier Andreu Pintado i Pablo Serrano Bateria, investigadors a la Universitat de Navarra i a la de Burgos respectivament, ens apropen a un tema innovador com és l'aplicació de la tecnologia 3D en l'estudi epigràfic, i totes les possibilitats de millora que aquesta ens pot aportar en un futur.

En el capítol següent, Marco Buonocore, de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, analitza i comenta una sèrie d'interessants inscripcions dedicades als representants de la *domus* imperial i que foren trobades a la antiga localitat sabina de *Trebula Mutuesca*, propera a l'actual Monteleone Sabino.

El professor Buonopane de la Universitat de Verona tracta a continuació de la presència i el significat dels termes *maelinum* i *thalaseros* en un *signaculum* inèdit. Tot sembla indicar que l'objecte hauria servit per marcar els bastonets de colliri. Tenint en compte el context mèdic en el qual s'emmarcaria, aquest estudi obre la porta a un àmbit rara vegada mencionat, com són les receptes de colliris i els noms d'ús que tindrien.

En el quart article, l'epigrafista Stefano Manzella aprofita una relectura d'un segell trobat a Jerusalem, per a reflexionar sobre la

seva utilització en el marcatge dels productes alimentaris; en aquest cas, del pa. A més, proposa una nova interpretació en el desenvolupament d'aquesta abreviatura, situant-la en possible relació amb la *ratio panis militaris*.

L'aportació següent de recerca es realitza mitjançant l'estudi d'inscripcions procedents de la Lusitània i de la ciutat gal·la d'Éduens. L'autor, José d'Encarnação de la Universitat de Coimbra, busca endinsar-se en l'àmbit de l'etnonímia i les problemàtiques que se'n deriven, i aprofita també posteriorment per analitzar altres elements presents en aquests epígrafs. Compara, així, les mateixes característiques en materials arqueològics de dues localitzacions tan diferents com l'oest de la Península Ibèrica i el centre de la Gàl·lia, i intenta clarificar-ne algunes conclusions.

D'altra banda, els especialistes de Roma Gian Luca Gregori i Letizia Rustico, opten per desenvolupar un minuciós comentari d'una dedicació inèdita, dirigida a un patró anomenat *Cneus Nerius Crispus* per part d'alguna comunitat indeterminada de la *Hispania Citerior*. L'epígraf curiosament es va trobar al mont Aventí, a la mateixa Roma. Els autors aporten interessants teories sobre la història i la identitat de l'individu mencionat, així com altres dades que podrien ajudar a comprendre millor el context original de la peça.

Seguidament, prenent de base l'estudi de J. Carlsen titulat *Vilici and Roman Estate Managers until AD 284* (1995), amb aquest article, Rigato i Mongardi miren d'abordar el mateix tema, però centrant-se en les fonts epigràfiques que, segons que afirmen, són escassament tractades en detall. Les investigadores de la Universitat de Bolonya recopilen i analitzen les manifestacions epigràfiques de *vilici* lligats a la propietat imperial i en les quals es mencioni a més, explícitament, la seva pertinença a la *familia Caesaris*. Dividint les inscripcions segons la procedència geogràfica, examinen detalladament aquestes peces per a intentar posar-les en relació les

unes amb les altres, així com amb el seu context de creació.

Per la seva banda, el professor J. Velaza, de la Universitat de Barcelona, analitza i duu a terme una sèrie d'observacions sobre els epígrafs de les conegudes com a «barques» d'Alcolea, corresponents a les inscripcions *CIL II*, 6328 a i b. Es tracta d'unes peces envoltades de nombroses incògnites: per començar, la morfologia està ja posada en dubte. Havien estat trobades en algun punt proper però indeterminat de la localitat d'Alcolea del Río i foren comprades per Engel a finals del segle XIX. L'absència de context dificulta encara més un possible estudi, però amb aquest article, l'autor intenta desenvolupar una sèrie d'interpretacions de manera que serveixin en un futur per a esclarir una mica més el significat d'aquestes peces.

A continuació, Ignasi Garcés, investigador de la mateixa casa, estudia una peça de ceràmica localitzada durant el segle XIX a Tarragona i que, pel que sembla, constituïria el primer cas conservat a Catalunya de pseudo-escritura. Es creu que fou creada en el moment en què s'establí contacte entre les tradicions epigràfiques ibèriques i llatines. L'objecte, sembla ser, es tractaria d'un *thymiaterion*, un receptacle on es col·locaria alguna substància per a cremar. L'autor fa un breu estudi de la inscripció, atesa també la brevetat d'aquesta, per a després relacionar-ne el suport en context d'altres peces similars, així com connectant el text en relació amb altres casos d'epígrafs considerats com a pseudo-escritures a *Hispania*.

Helena Gimeno, investigadora del *CIL II*, al contrari, decideix examinar particularment el manuscrit *RAH 2/Ms.23*. En concret mira d'analitzar aquelles inscripcions que s'hi descriuen i que encara no han estat estudiades, o no amb prou detall. El còdex conté una quantitat realment destacable d'informació, en particular és interessant per les noves dades que pot aportar sobre epigrafia hispana.

L'autora aprofita aquest article per a publicar aquí fins a 17 epígrafs inèdits, dotze localitzats a la Bètica, tres de la Citerior i dos de la Lusitània. És aquesta una bona mostra de la riquesa epigràfica aportada pel manuscrit en qüestió.

Tancant el bloc epigràfic hi ha Pablo Ozcáriz, professor de la Universitat de Navarra i col·laborador extern del CEIPAC. Opta aquí per exposar els últims descobriments duts a terme a partir d'un projecte de revisió de material ceràmic de les excavacions de finals del segle XX a la ciutat de *Cara*. Situada a Navarra, aquesta localitat s'identifica amb l'actual Santacara. Específicament s'ha centrat en aquella epigrafia present en les peces considerades *instrumentum domesticum*, formant un total de 8 casos inèdits. En concret parlem de tres fragments de segells,

tres *tituli picti* i dos grafits. Tal com el mateix autor afirma, tot i que pugui semblar un nombre escàs, si tenim en compte que al jaciment fins ara no se'n disposava de cap exemplar, és quasi un 'regal inesperat'.

Tot aquest conjunt de treballs epigràfics es troben, com ja dèiem, únicament en un dels blocs temàtics que conformen aquest llibre d'homenatge. Si bé la varietat i qualitat d'aquests estudis ja són prou notables i estimulants, la presència de la resta d'articles, amb les mateixes característiques acadèmiques, no fan sinó augmentar la imprescindible d'un volum únic. Un llibre (literalment) extens per a celebrar una carrera igualment llarga i fructífera.

Laia de Frutos Manzanares

Antonio F. CABALLOS RUFINO (ed.), *De Trajano a Adriano*. Roma matura, Roma mutans, Sevilla, Editorial Universidad de Sevilla, 2018 [2019], 766 pp. ISBN: 978-84-472-2828-7.

Un libro más se viene a sumar a la larga serie de monografías sobre los reinados de Trajano y Adriano aparecidos en los últimos años, en este caso el libro que ahora edita el profesor Antonio Caballos es el resultado del congreso internacional, que llevaba el mismo título del libro, celebrado en Sevilla entre los días 26 y 28 de octubre de 2017, año en el cual se cumplía el 1900 aniversario de la muerte de Trajano y el consiguiente advenimiento de Adriano.

Abren el libro una presentación del editor y un extenso prólogo a cargo de W. Eck, que, como acostumbra a hacer su autor, abre horizontes y se detiene además en precisiones que no pueden pasar por alto en los estudios posteriores incluso en cuestiones muy de detalle; la presunta oposición entre las personalidades de ambos grandes emperadores da motivo a su desarrollo teórico.

P. Le Roux con su sagacidad habitual trata las singulares formas de acceso al imperio y la sucesión de los dos emperadores. M. Heil vuelve al camino de la singularidad al tratar del triunfo pártico de Trajano, un triunfo querido por Adriano en honor de un emperador ya muerto. En un tema en el que ha demostrado sobrada maestría S. Demougin plantea la evolución de la carrera ecuestre en los reinados de estos príncipes y el nacimiento de lo que se denominará *res privata*. St. Benoist se adentra en un tema tan complicado como interesante: las reescrituras de la sucesión de Trajano y especialmente los años 116-118 como conformadores de una experiencia política que reflejarán las fuentes más tardías. M.P. González-Conde Puente entra en el campo de la numismática e intenta identificar elementos de la ideología imperial en la amonedación de ambos empe-